

Веденєєв Дмитро,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії,
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
zastava67@i.ua
ORCID ID: 0000-0002-8929-9875

РОЗВИТОК НАУКОВИХ (НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ) ДОСЛІДЖЕНЬ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ В УРСР (1945–1991 рр.)

У статті на основі раніше закритої літератури й документів радянських спецслужб розкриваються особливості механізму організації наукової (науково-практичної) діяльності органів державної безпеки СРСР та їх установ (підрозділів) в Українській РСР в 1945–1991 рр., зокрема детермінація дослідницьких та науково-педагогічних напрямів і завдань особливостями державної політики, ідеологічного курсу, пріоритетами оперативно-службової діяльності самої спецслужби. Дається характеристика провідним науково-дослідним центрам КДБ СРСР, організації роботи з наукового забезпечення контррозвідальної, розвідальної, інформаційно-аналітичної, експертно-криміналістичної діяльності спецслужби в умовах глобального міжблокового протистояння («холодної війни»).

Окремо розглядаються наукова діяльність відомчого закладу спеціальної освіти – Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві, зростання їх наукового потенціалу, провідні дослідницькі досягнення, вплив на зміст роботи процесів «перебудови» в СРСР. Уперше висвітлюється створення й діяльність у 1967–1971 рр. у структурі КДБ Української РСР 6-го відділу (науково-дослідної роботи), котрий займався проблематикою контррозвідальної діяльності та розробляв «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів» у рамках заходів спецпропаганди та протидії «ідеологічній диверсії» закордонних націоналістичних центрів, а також розробив проєкт положення про «Науково-чекістське товариство».

Ідеться про залучення відомчих науковців до дослідження трагічних сторінок радянського періоду історії України, юридичного забезпечення процесу реабілітації жертв незаконних політичних репресій, археографічних проєктів з історії спецслужб у Другій світовій війні, щодо діяльності руху ОУН та УПА тощо.

Ключові слова: державна безпека, історія спецслужб, наукознавство, безпекознавство, вища освіта.

Вивчення минулого спеціальних служб, що діяли на теренах України, утвердилося як один із продуктивних напрямів історико-правових і воєнно-історичних студій. Дослідження історії структур розвідки та контррозвідки різних історичних типів державності, що існували на території України в 1917–1991 рр., важливе для критичного та творчого використання їх досвіду в інтересах професійної підготовки кадрів органів безпеки, підвищення ефективності оперативно-службової діяльності національних спецслужб¹. Додаткові можливості для комплексного досліджень минулого органів безпеки радянського періоду історії України надало ухвалення Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років».

Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни» (2020 року) наголосила на необхідності посилення інноваційного, науково-технологічного, кадрово-освіт-

¹ Див., зокрема: Національна спецслужба в українському державотворенні: збірник статей і матеріалів з нагоди 29-ї річниці утворення СБУ. Київ : Прометей, 2021.

нього забезпечення розвитку сектору безпеки й оборони держави та інших «інструментів національної сили»², що посилює інтерес до вивчення механізмів наукового й освітнього супроводження діяльності спецслужб. Напрямок «дослідження історії спецслужб» був передбаченим пунктом 21 наказу СБ України від 6 листопада 2013 р. № 452 «Про затвердження Основних напрямів наукових досліджень у системі Служби безпеки України». «Гене́за забезпечення державної безпеки» визначена серед поточних науково-дослідних пріоритетів Національної академії СБ України³.

Вивчення наукової діяльності радянських органів державної безпеки на території України в післявоєнний період здійснено вельми фрагментарно. Так, певні аспекти науково-педагогічної роботи вищого навчального закладу КДБ СРСР у м. Києві оглядово подані у статті одного із його керівників (1978–1983 рр.), генерал-майора С. Крикуна (Крикун С. И., 1977). Про зростання наукового потенціалу цього спеціального закладу освіти йдеться у працях керівних співробітників цього закладу В. Вакуленка (Вакуленко В. К., 1986) та В. Дмитрієва (Дмитриев В. М., 1988), хоча ці публікації зі зрозумілих причин несли відчутне ідеологізоване й «парадно-звітне» нашарування.

Зазначимо, що діяльність навчальних закладів НКВС-НКДБ в Україні в 1930–1944 рр. (для яких ще не властива була власне наукова робота) кваліфіковано висвітлено дослідниками минулого спецслужб Т. Вронською та С. Ляковською (Вронська Т., 2011; Вронська Т., 2013). Основні ж віхи творення та провідні напрями післявоєнної діяльності навчального закладу спецслужби в м. Києві подаються у створених спецкафедрою історії національних спецслужб Національної академії СБУ посібнику (Веденєєв Д. В., 2003) та курсі лекцій зі спецдисципліни «Історія розвідки та контррозвідки в Україні» (Веденєєв Д. В., 2010). Характеристику сучасним дослідженням науково-педагогічної діяльності в системі радянських органів держбезпеки в Україні надано в окремих працях і дисертації О. Лісова з аналізу новітньої історіографії діяльності розвідки та контррозвідки України в 1917–1991 рр. (Лісов О., 2015; Лісов О., 2017). Історіограф обґрунтовано констатує, що дослідження, присвячені радянським спецслужбам у 1946–1991 рр., доволі дискретно висвітлюють окремі напрями їх діяльності (крім репресивної політики та переслідування дисидентів). Натомість у сучасній українській історіографії відсутнє комплексне дослідження історії радянських структур розвідки та контррозвідки в Україні періоду «холодної війни» та міжблокового протистояння у світі у 1945–1991 рр. (Лісов О., 2017, с. 111).

Дослідницьким завданням статті є розкриття особливостей механізму організації наукової (науково-практичної) діяльності органів державної безпеки СРСР та її установ (підрозділів) в Українській РСР, зокрема детермінація дослідницьких та науково-педагогічних напрямів і завдань особливостями державної політики, ідеологічного курсу, пріоритетами оперативно-службової діяльності самої спецслужби.

Розгортання з 1950–1960-х рр. науково-технічної революції у світі, перехід глобального міжблокового протистояння («холодної війни») у значно вищу технологічну площину, суттєве зростання обсягу інформаційно-аналітичної та експертної роботи (Чичулин Н. А., 1989), освітньо-культурного рівня кадрів спеціальних і правоохоронних органів СРСР у постсталінську добу обумовив якісне зростання обсягу науково-аналітичного забезпечення оперативно-службової діяльності органів держбезпеки (з 1954 р. – Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР)⁴.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України». Указ Президента України від 14 вересня 2020 року № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (30.08.2025).

³ Національна академія Служби безпеки України. Напрями наукових досліджень. URL: <https://nasbu.edu.ua/ua/51-napryami-naukovih-doslidzhen-naukova-diyalnist> (24.09.2025).

⁴ Див., зокрема: За дальнейшее улучшение подготовки и переподготовки кадров для органов и войск КГБ. Сборник КГБ СССР. 1969. № 3. С. 103–115.

У післявоєнний період солідний науковий потенціал зосередився в освітньому сегменті спецслужби – Вищій школі (ВШ) КДБ СРСР імені Ф. Дзержинського та в низці спеціалізованих Вищих курсів КДБ в регіонах СРСР контррозвідального профілю (Горький, Київ, Мінськ, Свердловськ, Ташкент, Тбілісі), військової контррозвідки (Новосибірськ), оперативного документування (Ленінград), оперативно-технічної роботи (Алма-Ата) (Ерошин В. П., 1982). Станом на 1990 р. у навчальних закладах КДБ СРСР працювало 38 докторів і 756 кандидатів наук, 20 професорів, 188 доцентів, 16 старших наукових співробітників⁵. Крім того, виникли наукові підрозділи КДБ СРСР та власне відомча наука – сукупність науково-дослідних установ і підрозділів, які активно здійснювали профільні наукові, науково-прикладні дослідження (Кирпиченко В., 1982; Кравцов В. О. 1983; Маликов В., 1991). Серед них передовсім доцільно назвати такі:

Перше головне управління (ПГУ, зовнішня розвідка) мало у своєму складі Інформаційно-дослідний інститут, Науково-дослідний інститут, що займався проблемами розробки й впровадження електронно-обчислювальної техніки. Створене в середині 1970-х рр. Управління «С» (нелегальна розвідка) ПГУ виконувало науково-дослідні роботи з вивчення сил спеціального призначення іноземних держав;

Восьме головне управління (шифрувальна і дешифрувальна служба). Здійснювало, зокрема, профільні розробки в галузі створення шифрів, засобів захисту інформації, дешифровки зарубіжних каналів передачі інформації;

Шістнадцяте управління (перехоплення і дешифровка інформації електронними засобами). Тут був зосереджений солідний науковий потенціал, включно з лауреатами ленінських і державних премій СРСР, насамперед у галузі математичних наук, структурної і прикладної лінгвістики, працювали комп'ютерний центр у Москві, лабораторії;

П'ятнадцяте управління (створення, експлуатація і охорона особливо важливих об'єктів), яке забезпечувало безпеку вищого керівництва держави на випадок ракетно-ядерної війни;

Оперативно-технічне управління. До його складу входили низка НДІ і лабораторій з розробки оперативної техніки, документів прикриття, спеціальних засобів.

Одним із перспективних напрямів НДР стала розробка проблем інформаційно-аналітичного забезпечення оперативно-службової діяльності (чому дала поштовх міжкафедральна теоретична нарада в ВШ КДБ СРСР 30 листопада 1964 р.). Створюються науково-дослідні підрозділи – служба № 2 2-го Головного управління (ГУ) КДБ СРСР (контррозвідка) та науково-дослідна лабораторія інформаційно-аналітичних і обчислювальних проблем № 16 Оперативно-технічного управління (ОТУ) КДБ СРСР (1966 р., згодом – НДІ ОТУ) (Піпія Г. В., 1975)⁶.

Інформаційне забезпечення контррозвідки оформилося у вигляді створення та програмного забезпечення механізованих і автоматизованих систем із використанням ЕОМ. Запроваджуються інформаційні системи «Форт» (контакти радянських громадян з іноземцями), «Тритон» (іноземні поштові кореспонденти), «Фрегат» (розвідка з боку співробітників іноземних представництв), 7-го управління КДБ (оперативного документування) «Факел», 3-го ГУ (військова контррозвідка) «Фрагмент», 5-го управління (ідеологічна диверсія) – «Марс», «Поток» та інші. У 1972–1975 рр. створили Єдину систему інформаційного обслуговування контррозвідки («Дельта»), інформаційну систему (ІС) зовнішньої розвідки («Компас»), ІС органів і підрозділів КДБ⁷.

⁵ Перестройка чекистского образования – качественно новый этап в подготовке и повышении квалификации чекистских кадров органов и войск КГБ СССР в современных условиях. *Сборник Высших курсов КГБ СССР* (Київ). 1990. № 21. С. 34.

⁶ *О предмете и тематике исследований вопросов теории оперативной деятельности органов КГБ*. Сборник материалов. Москва : РИО ВШ КГ, 1972.

⁷ *Актуальные проблемы информационной работы в контрразведывательных аппаратах органов КГБ*. Материалы научно-практической конференции, 1976. Москва : ВКШ КГБ СССР, 1976. С. 16–17, 167.

Виокремлюється науково-практична складова по лінії експертно-криміналістичного забезпечення спеціальної діяльності. Ще 20 лютого 1945 р. вийшов наказ НКДБ СРСР № 00100 «Про організацію мережі кабінетів експертизи документів в НКДБ Білоруської, Литовської, Молдавської і Української РСР». На його підставі наказом НКДБ УРСР від 12 жовтня 1945 р. № 00195 такі кабінети запровадили в Києві, Харкові, Львові, Одесі, Дніпропетровську (загалом 12 штатних одиниць). У 1944 р. в слідчій школі в Москві відкрися 6-місячні курси з підготовки експертів-криміналістів для органів держбезпеки.

Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 4 травня 1946 р. вводиться нова структура Міністерства держбезпеки (МДБ) СРСР. У її складі експертні роботи безпосередньо проводили відділи «В» (перлюстрація кореспонденції) та «Д» (експертиза і виготовлення документів). До початку 1950-х рр. у мережі криміналістичних закладів органів держбезпеки існувало 46 кабінетів експертиз документів. У 1951 р. згаданий відділ «Д» реорганізується в 3-й спецвідділ МДБ, кабінети експертиз регіональних органів – у 3-ті служби. Для цієї служби основним напрямками роботи оформилися криміналістичні дослідження (почеркознавчі, авторознавчі, дактилоскопічні, трасологічні дослідження, дослідження невідомих речовин, відновлення текстів), оперативна фотографія (фотопортретна ідентифікація) і документаційна техніка (технічне дослідження документів). У 1956–1991 рр. співробітники КДБ захистили 5 докторських і 85 кандидатських дисертацій із криміналістики (Гора І. В., 2022, с. 149; Криміналістика... 1987, с. 29).

У галузі криміналістики в 1960-х рр. були розпочаті серйозні наукові дослідження. Уперше спеціалісти органів держбезпеки використали математичну статистику та теорію вірогідностей для об'єктивної оцінки ознак у почеркознавчій експертизі, ідентифікації особи по фотопортрету, дактилоскопії. Були підготовлені методичні посібники з почеркознавства, дактилоскопії, дослідження документів, виготовлених на друкарській машинці, оригінальності документів. Потребу в таких розробках викликало розгортання кримінальних переслідувань учасників дисидентського і правозахисного руху, авторів «самвидаву» та листівок антикомуністичного змісту, насамперед в Україні. Водночас криміналістичні дослідження суттєво допомогли в розслідуванні надзвичайних подій, розкритті тяжких злочинів (терористичних актів на кшталт вибухів бомб групи вірменських націоналістів Затікяна 8 січня 1977 р., коли загинуло 7 і було поранено десятки громадян), розшуку авторів шпигунських повідомлень, виявленню агентурних зв'язків на поштових каналах тощо.

Серйозних експертно-криміналістичних досліджень і сотень експертиз потребувало розкриття тяжких злочинів (передовсім масового знищення громадян під час нацистської окупації), скоєних військовими злочинцями (наприклад, командир карального батальйону СД у Харкові Посевіну ставилося у провину особисте знищення понад 300 громадян, і до 4000 – його підрозділом)⁸. Численних експертиз потребували техногенні катастрофи. Так, 13 березня 1961 р. в Києві на Куренівці внаслідок прориву греблі сель забрав життя 145 громадян і 143 травмував. 6 листопада 1986 р. в залізничній катастрофі в Кіровоградській обл. загинуло 43 особи. Криміналісти КДБ УРСР одними з перших прибули на місце Чорнобильської катастрофи⁹.

У 1977 р. створюється централізований орган науково-дослідної роботи – Центральний НДІ спеціальних досліджень ОТУ КДБ СРСР. У регіональних органах функціонувало понад 60 оперативно-технічних підрозділів. Серед наукових здобутків відомчої криміналістики – розробка теорії і практики використання пахучих речовин (закладено фундамент нової галузі науки – криміналістичної одорології); принципово нові методики дослідження почерку, писемної мови, машинописних і копійованих текстів, підробних документів, слідів рук, виявлення

⁸ Сборник КГБ СССР. 1989. № 129.

⁹ Веденеев Д., Завадський М. Документальна спадщина контррозвідувальних підрозділів із захисту промисловості і транспорту. Київ: СБ України, 2001. С. 69–73.

тайнописних текстів і мікрограм, встановлення факту перлюстрації кореспонденції, використання в розслідуванні державних злочинів кіно-, відео- і звукозапису: розробка нової пошукової апаратури, виїзних наборів криміналістичних засобів для слідчих і оперативних працівників (Криминалистика.... 1987, с. 29).

Широко застосовувалися криміналістично-експертні дослідження під час переслідувань українських осередків інакомислячих. Так, у 1972 р. під час арешту частини фігурантів оперативної справи проти українських дисидентів «Блок» (її вело спеціально створене відділення 5-го кправління КДБ УРСР) вилучили 974 примірники програмних і пропагандистських документів, 107 рукописних і 356 машинописних текстів, 113 фотоплівки, 118 бобін магнітофонної плівки, 8 друкарських машинок (Федорчук В., 1972, с. 29).

1-м (розвідувальним) управлінням КДБ УРСР фабрикувалися відповідні друковані матеріали з компрометації керівників закордонних націоналістичних центрів, які потім «легендувалися» як праці зарубіжних українців і поширювалися через резидентури ПГУ КДБ СРСР. Проте не можна не помічати, що в 1960–1970 рр. агентурно-оперативна робота проти націоналістичних осередків, як це не парадоксально, багато в чому виливалася у відомчу самоціль. Показово, що навіть на оперативній нараді керівного складу КДБ УРСР (лютий 1971 р.) констатувалося, що по лінії розвідки «не отримано суттєвих результатів у роботі з проникнення до закордонних націоналістичних центрів, їх розкладу, виявлення конкретних спрямувань цих центрів до республіки і відвернення їх ворожої діяльності»¹⁰.

Варто відзначити активну роботу науковців відомства держбезпеки з дослідження історії спецслужб, адже їх археографічний доробок зберігає значущість як наукове джерело. Зокрема, у 1983 р. створюється робоча група (згодом – історико-археографічна лабораторія) з підготовки багатотомного збірника з історії органів державної безпеки у Другій світовій війні, куди увійшов солідний масив документів про протиборство спецслужб на теренах України в 1939–1944 рр. Упродовж кількох років було відібрано тисячі документів з оперативних архівів КДБ, включно з фондами 10-го (архівно-облікового) відділу КДБ УРСР, архівів ЦК КПРС та Компартій союзних республік, підібрано трофейні матеріали, укладено змістовний науково-довідковий апарат¹¹.

Окремо доцільно відзначити проведену в 1959–1964 рр. масштабну історико-археографічну роботу співробітників архівно-облікового відділу (відомчого архіву) КДБ УРСР та групи керівних співробітників управлінь КДБ у західних областях України з розробки концепції, науково-методичних засад і упорядкування тематичних збірників документів з історії діяльності ОУН та українського повстанського руху, щодо форм і методів оперативно-військових заходів проти них радянських органів держбезпеки. Копії і оригінали відповідних документів націоналістичного руху та радянських спецслужб (які охоплювали період 1920–1950-х рр.) утворили багатотомні справи, що і нині зберігаються в колекції друкованих видань Галузевого держархіву СБУ¹². Згадані документальні колекції виступають і зараз велими ґрунтовним, інформативним джерелом для дослідників профільних проблем. На думку сучасних дослідників історії ОУН та УПА, «група при голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи органів державної безпеки по боротьбі з ОУН та УПА провела величезну роботу з упорядкування та опрацювання архівних документів. Сучасні дослідники, які опрацьовують ці справи, мають практично повне уявлення про діяльність підпілля в Україні в 1944–1955 рр.» (Ішук О., 2009, с. 119) У період «відлиги» архівісти КДБ УРСР упорядковували (до 1964 р.) і вибірково масив оперативно-статистичної звітності щодо незаконних репресій в Україні у 1936–1938 рр., який виступає унікальним джерелом вивчення історич-

¹⁰ Оперативное совещание руководящего состава органов госбезопасности Украины. *Сборник КГБ при СМ СССР*. 1971. № 2–3. С. 33.

¹¹ *Сборник КГБ СССР*. 1985, № 106. С. 57–61.

¹² Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. Ф. 13. Спр. 372, 376, 398.

ної трагедії та суттєво корегує чимало з поверхових, а то й кон'юктурно-спекулятивних суджень щодо цієї болючої для суспільства сторінки минулого¹³.

Вагомим кроком на шляху наукового забезпечення діяльності спецслужби стало створення й діяльність у 1967–1971 рр. у структурі КДБ Української РСР *6-го відділу (науково-дослідної роботи)*. Його 1-ше відділення займалося проблематикою контррозвідувальної діяльності, а 2-ге відділення розробляло «наукові основи організації боротьби проти підривної діяльності українських буржуазних націоналістів». У 1963–1969 рр. науковці КДБ УРСР у рамках заходів спецпропаганди взяли участь у написанні понад 10 монографій та навчальних посібників, 45 статей до відомчих видань (чимало з них присвячувалося проблемам протидії ОУН та УПА, «ідеологічній диверсії» закордонних націоналістичних центрів) (Смирнов Е., 1969).

Науковий підрозділ створив план-проспект відкритого збірника документів і матеріалів 1926–1969 рр. з історії руху українських націоналістів. До нього передбачалося включити документи 10-го відділу КДБ УРСР, обласних управлінь КДБ, спецфондів обласних державних архівів. Незважаючи на ідеологічну тенденційність цього «викривального» науково-видавничого проекту, він здатен був ввести до наукового обігу чимало значущих документальних пам'яток, котрі, зокрема, надавали б додаткову можливість для студіювання минулого ідеології і чину українського націоналістичного руху¹⁴.

Співробітники відділу розробили проект положення про «Науково-чекістське товариство»¹⁵. Попри зрозумілий вплив на його завдання інтересів обслуговування «боротьби з ідеологічною диверсією», створення цієї громадської організації здатне було сприяти активізації відомчої науки, певній демократизації науково-дослідної діяльності в органах держбезпеки республіки.

З приходом до керма КДБ України в травні 1970 р. вкрай консервативно налаштованого генерала В. Федорчука 6-й відділ був ліквідований, а проект створення наукового товариства залишився на папері. Про сумлінне нерозуміння новим головою КДБ України важливості впровадження результатів сучасних наукових досліджень в оперативно-службову практику свідчило і те, що згодом, за 7 місяців перебування на посаді міністра внутрішніх справ СРСР (1982 р.) В. Федорчук встиг скасувати Організаційно-методичний центр з передового досвіду, Науковий центр з проблем управління в органах внутрішніх справ, Всесоюзний НДІ з проблем безпеки дорожнього руху тощо. У КДБ УРСР аналітичною роботою в 1960–1970-х рр. займався 4-й відділ, який готував інформаційні зведення для Політбюро ЦК Компартії України¹⁶.

Упродовж десятиліть протидія «українському буржуазному націоналізму» вважалася одним із пріоритетних напрямів агентурно-оперативної діяльності КДБ УРСР. З липня 1967 р. по цій лінії активно працювало й новостворене 5-те управління КДБ СРСР та УРСР з протидії «ідеологічній диверсії» (Веденєєв Д., 2020). Робота за «5-ю лінією» об'єктивно вимагала від контррозвідників неабияких інтелектуальних здібностей, загальної освіченості, ерудиції, солідних гуманітарних знань (Авдеев Ю. И., 1980). За даними КДБ УРСР, з 1958 до 1965 р. частка інтелігенції серед «націоналістично налаштованих» збільшилася з 13 до 75 %. До дисидентів у 1969–1970 рр. було зараховано 37 членів Спілки письменників України, 262 працівники культури, 136 співробітників ЗМІ та видавництва¹⁷.

З 1960-х рр. посилюються відомчі дослідження діяльності закордонних центрів українських націоналістів. Своєрідна спеціалізація органів КДБ УРСР на оперативній діяльності проти закордонних центрів українських націоналістів, дисидентського і правозахисного руху в Україні викликала появу численних праць керівників та співробітників держбезпеки, присвячених

¹³ ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 312.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 2. Спр. 1. Т. 1. Арк. 1–4.

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 1.

¹⁶ Документи підрозділу зберігаються у ГДА СБУ, фонд 26.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 490. Арк. 291, 301; Оперативное совещание руководящего состава органов госбезопасности Украины. *Сборник КГБ при СМ СССР*. 1971. № 2–3. С. 33.

агентурно-оперативним заходам, оперативним іграм КДБ, компрометації націоналістичних центрів, їх співробітництву зі спецслужбами країн НАТО¹⁸. Згадані праці залишаються цікавим джерелом з історії українського націонал-патріотичного і правозахисного руху, політичної історії української діаспори, історії спецслужб (особливо з огляду на знищення майже всіх оперативних матеріалів 5-го управління КДБ УРСР у 1990 р. згідно з наказом його голови № 00150¹⁹).

Авторами відомих праць органів держбезпеки, у яких порушувалися питання діяльності українського націоналістичного руху та УПА, здебільшого виступали офіцери органів держбезпеки – організатори й учасники оперативних, оперативно-бойових, слідчих заходів проти повстансько-підпільного руху. Разом із тим ці праці спиралися на солідну базу матеріалів, що утворилася в процесі оперативно-службової діяльності, документи, захоплені в учасників антирадянського руху опору, націоналістичну літературу, що перебувала на спеціальному зберіганні. Написана професіоналами, наукова продукція спецслужби подавала ґрунтовні конкретно-історичні, інформаційні матеріали ретельно, без притаманного «цивільній» літературі надмірного ідейно-емоційного перекичування, аналізувала минуле націоналістичного й антирадянських повстанських рухів. Зокрема, заступник начальника Вищих курсів КДБ СРСР у м. Києві І. Іванченко захистив докторську дисертацію і видав монографію з історії протидії повстанському руху у Середній Азії в 1920–1930-х рр. (Іванченко І. Г., 1976).

Відомчі дослідження продуктивно велися і в спеціальних закладах освіти в Україні. За наказом НКВС СРСР № 054 від 22 березня 1944 р. в Києві заснували Всеукраїнську школу НКВС (з 1946 р. – Київська офіцерська школа МВС СРСР). У 1960-х рр. відбулися якісні зміни у статусі та структурі спеціального навчального закладу держбезпеки в Києві (згідно з рішенням Колегії КДБ СРСР у листопаді 1968 р. «Про заходи по покращенню підготовки і перепідготовки кадрів для органів і військ КДБ при РМ СРСР»). У документі визначалася професійна модель випускника та ставилося головне завдання – «підвищення рівня викладання спецдисциплін та удосконалення на цій основі професійної майстерності слухачів». На основі згаданого рішення вийшов наказ голови КДБ при РМ СРСР № 0186 від 19 травня 1969 р. «Про перетворення Школи № 204 КДБ при РМ СРСР в Курси удосконалення керівного і оперативного складу КДБ при РМ СРСР» в Києві. Підвищенню наукового рівня викладання сприяло рішення Колегії КДБ СРСР від 2 жовтня 1970 р. «Про перспективні плани науково-дослідної роботи і підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів навчальних закладів КДБ при РМ СРСР». На викладацьку роботу до курсів прийшли кваліфіковані та досвідчені оперативні й керівні працівники, викладацький склад поповнювався випускниками аспірантури ВШ КДБ СРСР.

У 1975–1979 рр. спостерігалось помітне зростання наукової компетентності викладацького складу. На Вищих курсах працювали доктор наук, 2 доценти та 5 кандидатів наук. У серпні 1977 р. на Вищих курсах наказом голови КДБ при РМ СРСР створили перші кафедри: спеціальних дисциплін; криміналістики; військової і фізичної підготовки; наукового комунізму²⁰. Суттєво зросли й вимоги до професійного рівня співробітників контррозвідки. Великого значення набував захист науково-технічного та промислового комплексу України від розвідувальних спрямувань іноземних спецслужб, що потребувало необхідної кількості офіцерів із базовою

¹⁸ Див., наприклад: *Сборник материалов об основных идеологических центрах противника и зарубежных националистических организациях, ведущих подрывную работу против СССР, и в частности против Украинской ССР*. Киев: КГБ при СМ УССР, 1969; Купrienko I. Ю. *Краткий обзор оперативной игры «Звено»*. Киев: ВК КГБ СССР, 1971; Иванков А. В. *Подрывная деятельность украинских буржуазных националистов в годы Великой Отечественной войны и борьба с ней органов государственной безопасности (Аналитический обзор)*. Москва: РИО ВКШ КГБ СССР, 1982; Хамзюк И. В., Комлев А. А. *Разложение зарубежных антисоветских организаций*. Москва: РИО ВШ КГБ при СМ СССР, 1962.

¹⁹ У СБУ розповіли, які архіви КДБ в Україні зазнали найбільшої чистки. URL: <https://www.rbc.ua/ukr/news/sbu-rasskazali-kakie-arhivy-kgb-ukraine-poverglis-1491215684.html> (26.09.2025).

²⁰ Вакуленко Н. К. *Как это было. Взгляд участника событий изнутри и со стороны*. Фонд музею історії спеціальних служб України НА СБ України. Рукопис. Реєстр. № 01745. Арк. 33.

інженерно-технічною освітою та відповідною спеціальною оперативною і юридичною підготовкою, яку давали Вищі курси. Достатньо сказати, що Шосте управління КДБ УРСР, створене у грудні 1982 р., здійснювало контррозвідувальний захист об'єктів оборонної промисловості та базових галузей народного господарства, деяких науково-дослідних інститутів, захист державної таємниці (оперативно забезпечувалося 2,5 тис. об'єктів, зокрема 424 оборонних, 1974 важливих народногосподарських, 130 науково-технічних, об'єктів ядерної енергетики, 15 тем дисертацій із проблем оборонного значення, 16 важливих народногосподарських тощо)²¹.

Між тим набувала загрозливих масштабів тіньова економіка. За даними близьких до влади економістів, до 1990 р. її річний обіг становив 60 млрд крб. Понад 5 млрд крб. становив річний розмір крадіжок в економіці (до 33 % їх відбулося із застосуванням службового становища). Тільки на Західну Україну щорічно ввозилося товарів для спекуляції на 100 млн крб. Щорічно давалося хабаря держслужбовцям на 2 млрд, причому 95 % випадків хабарництва залишалися нерозкритими. На думку спеціалістів КДБ, реальний обіг тіньової економіки СРСР становив 150–200 млрд на рік²². Отже, науковці КДБ УРСР підвищену увагу стали приділяти дослідженню явищ економічної та організованої злочинності (Бантішев А., 1991).

Науковці київських ВК КГБ залучилися до новітніх досліджень трагічних сторінок радянського періоду історії України, юридичного забезпечення процесу реабілітації жертв незаконних політичних репресій, активізували історико-інформаційне співробітництво з громадськістю та ЗМІ²³.

У 1987 р. структура навчального закладу, крім допоміжних підрозділів, складалася вже з 9 кафедр. Викладацький склад Вищих курсів (ВК) у м. Києві мав найбільший прошарок співробітників із науковими ступенями і вченими званнями серед Вищих курсів (ВК) КДБ СРСР: 21 кандидат наук, 12 доцентів, 35 викладачів працювали над кандидатськими й докторськими дисертаціями. Лише за 1986–1990 рр. співробітники ВК КДБ у м. Києві захистили 12 дисертацій та підготували 8 монографій. Науковий потенціал до 1991 р. становили доктор філософських наук, 26 кандидатів наук, 16 доцентів. Для проведення занять за спеціальною тематикою із слухачами потоків підвищення кваліфікації залучали провідних науковців АН УРСР.

Свідченням наукового авторитету ВК КДБ у м. Києві стало те, що 28–30 травня 1990 р. на їх базі Управління кадрів КДБ СРСР провело нараду керівного складу відомчих навчальних закладів на тему «Перебудова чекістської освіти – якісно новий етап в підготовці й підвищенні кваліфікації чекістських кадрів органів і військ КДБ СРСР в сучасних умовах». Відбулося обговорення проєкту Концепції перебудови відомчої освіти та цільових комплексних програм з її практичної реалізації. Відзначалося, що в останні роки у відомчій науці став стимулюватися творчий пошук, значне місце приділили необхідності фундаменталізації відомчої науки, вдосконаленню наукового забезпечення профпідготовки, посиленню перспективного планування наукових досліджень, демократизації наукового життя²⁴.

Після проголошення незалежності України більша частина висококваліфікованих науково-педагогічних кадрів ВК КГБ СРСР у м. Києві на чолі із начальником закладу, генерал-майором В. Сідаком (ректор навчального закладу у 1991–2003 рр.) прийняли присягу на вірність українському народу, склали основу колективу Інституту підготовки кадрів (1992 р.), Академії (1995 р.), Національної академії (з 1999 р.) Служби безпеки України (Веденєєв Д. В., 2011).

²¹ Веденєєв Д., Завадський М. *Документальна спадщина контррозвідувальних підрозділів із захисту промисловості і транспорту*. Київ : СБ України, 2001. С. 66.

²² Теневая экономика. *Сборник КГБ СССР*. 1990. № 146–147; *Правовые аспекты борьбы с организованной преступностью. Сборник материалов научно-практической конференции*. Киев, 25–27 марта 1991 г. Киев : ВК КГБ СССР.

²³ Меры КГБ Украинской ССР по утверждению гласности в деятельности органов госбезопасности республики. *Сборник КГБ СССР*. 1990. № 140–141. С. 44–50.

²⁴ Перестройка чекистского образования – качественно новый этап в подготовке и повышении квалификации чекистских кадров органов и войск КГБ СССР в современных условиях. *Сборник Высших курсов КГБ СССР* (Киев). 1990. № 21. С. 34–35.

Отже, порівняно з підрозділами центрального апарату та ВШ КДБ спектр науково-дослідної проблематики на рівні КДБ Української РСР був дуже обмеженим і зосереджувався навколо прагматичних аспектів наукового забезпечення навчального процесу на ВК КДБ у м. Києві, науково-аналітичного забезпечення тих напрямів оперативно-агентурної роботи, які становили своєрідну спеціалізацію апарату держбезпеки в УРСР (розвідувальна робота щодо закордонних центрів українських націоналістів; оперативна розробка дисидентського середовища; розшук нелегалів ОУН і військових злочинців-колаборантів; забезпечення контенту та каналів спецпропаганди в умовах психологічної війни тощо). Загальнодержавне значення мала розробка новаторських засобів лікування постраждалих від радіації ліквідаторів аварії на ЧАЕС, яку успішно здійснювали науковці Воєнно-медичного управління КДБ УРСР.

Достатньо успішно зростав науковий потенціал ВК КДБ, представники якого зосереджувалися навколо правових дисциплін, питань контррозвідальної та оперативно-розшукової діяльності, криміналістики, «протидії українському націоналізму», історії спецслужб. Варто відзначити відомчі історико-археографічні доробки. Поступово увага дослідників приверталася до раніш замовчуваних загроз безпеці держави, як-от організована злочинність та корупція. Водночас невдачею завершилися спроби створення науково-координаційного підрозділу КДБ УРСР.

На нашу думку, перспективними аспектами дослідження проблеми можуть стати поглиблене вивчення досвіду взаємодії у розв'язанні науково-практичних проблем між оперативними підрозділами, відомчими вищими закладами освіти та науковими установами; дослідження досвіду взаємодії практичних підрозділів спецслужби (інших правоохоронних органів) із галузевими архівами в інтересах підготовки корпусних видань документів, котрі становлять історичний та оперативний інтерес; опрацювання організаційно-правових засад творення громадських наукових об'єднань за участю співробітників спеціальних військових формувань.

Список літератури

- Авдеев Ю. И., 1980. Всесоюзное совещание руководителей пятых подразделений органов КГБ (март 1979 г.) и некоторые актуальные проблемы научных исследований. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э Дзержинского*. № 20. 54–74.
- Бантисhev А., 1991. Картацев В. Правовые аспекты борьбы с организованной преступностью. *Сборник КГБ СССР*. № 158–159. 3–8.
- Вакуленко В. К., 1986. Задачи совершенствования учебно-воспитательного процесса в свете решения XXVII съезда КПСС и установок Всесоюзного совещания (май 1986 г.) руководящего состава органов и войск КГБ СССР. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 14. 3–15.
- Веденеев Д. В., 2003. Букін В. П. *Спеціальні служби в історії Української держави*: навч.-метод. посіб. Київ.
- Веденеев Д., 2010. Пилипчук В. Г., Сідак В. С., Тополенко В. К. *Історія розвідки та контррозвідки в Україні. Курс лекцій*. Київ. Частина 2.
- Веденеев Д. В., 2011. Скулиш Є. Д., Чугаєвський В. А. Становлення вищого навчального закладу національної спецслужби. *До 20-ї річниці від дня створення. Науковий вісник Національної академії СБУ*. № 39. 231–239.
- Веденеев Д., 2020. Діяльність підрозділу КДБ Української РСР з протидії «ідеологічній диверсії» (1960-ті – 1980-ті рр.). *П'яті Череванівські наукові читання (на пошану професора А. С. Череваня: збірник наукових статей*. Вип. V. Полтава. 77–88.
- Вронська Т., 2011, Ляковська С. Кар'єра І. Битневського в контексті історії спецслужб радянської України. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД*. № 2. 207–236.
- Вронська Т., 2013, Ляковська С. Система підготовки кадрів органів державної безпеки у роки Великої Вітчизняної війни. *Краєзнавство*. № 3. 111–123.
- Гора І. В., 2002. Колесник В. А. Становлення криміналістичних підрозділів в органах державної безпеки України (історична розвідка). *Збірник наукових праць Національної академії СБ України*. № 5. 147–155.

- Дмитриев В. М., 1988. Гречко Б. А. Возможные подходы к дальнейшему совершенствованию учебного процесса на Высших курсах КГБ СССР в современных условиях. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 18. 3–19.
- Ерошин В. П., 1982. *Актуальные вопросы совершенствования организации учебного процесса и научно-исследовательской работы в контрразведывательном вузе*. Москва.
- Іщук О., 2009. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959–1964 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. № 1 (32). 87–119.
- Иванченко И. Г., 1976. *Борьба органов и войск государственной безопасности с басмачеством в Туркестане*. Москва.
- Карпушин М. П., 1970. Козичев М. А. О повышении эффективности научных исследований в Высшей краснознаменной школе КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского*. № 1. 42–54.
- Кирпиченко В., 1982. Подгорнов Л. Из опыта организации научных исследований во внешней разведке. *Сборник КГБ СССР*. № 94. 20–23.
- Кравцов В., 1983. О подготовке научных и научно-педагогических кадров в КГБ СССР. *Сборник КГБ СССР*. № 98. 79–86.
- Крикун С. И., 1977. Чепульченко А. М. Наше учебное заведение. *Сборник Высших курсов КГБ СССР*. Киев. № 1. 38–51.
- Криминалистика. Специализированный курс. Учебник, 1987. Москва.
- Лісов О. С., 2015. Діяльність радянських спецслужб в Україні у 1945–1991 рр.: новітня вітчизняна історіографія. *Воєнно-історичний вісник*. Вип. 4 (18). 48–54.
- Лісов О. С., 2017. *Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки на контррозвідки України у 1917–1991 роках*. Дис. ... канд. істор. наук. 20.02.22. Національний університет оборони України.
- Маликов В. 1991. Отрешко В. В союзе с наукой. *Сборник КГБ СССР*. № 158–159. 53–56.
- Пипия Г. В. 1975. Фролов А. П., Шиверский А. А. *Основы аналитической работы в советской контрразведке*. Москва.
- Смирнов Е., 1969. О постановке научно-исследовательской работы в органах государственной безопасности Украины. *Сборник КГБ при СМ СССР*. № 2. 61–64.
- Старцев Ю. Н., 1972. Некоторые вопросы влияния научно-технической революции на контрразведывательную деятельность органов КГБ. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского*. № 5. 109–120.
- Федорчук В., 1972. Борьба с враждебной деятельностью националистов – важнейшая задача органов госбезопасности. *Сборник КГБ*. № 2. 24–36.
- Чичулин Н. А., 1989. Влияние научно-технической революции на совершенствование труда при проведении аналитических исследований в современной контрразведке. *Труды Высшей Краснознаменной школы КГБ СССР им. Ф. Э. Дзержинского*. № 44. 183–194.

Dmytro Viedienieiev

DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC (SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL) RESEARCH IN STATE SECURITY BODIES IN THE USSR (1945–1991)

The article, based on previously closed literature and documents of Soviet special services, reveals the features of the mechanism for organizing scientific (scientific-practical) activities of the USSR state security bodies and their institutions (subdivisions) in the Ukrainian SSR in 1945–1991, in particular, the determination of research and scientific-pedagogical directions and tasks by the features of state policy, ideological course, and priorities of operational-service activities of the special service itself. The leading scientific-research centers of the KGB of the USSR are characterized, as well as the organization of work on scientific support for counterintelligence, intelligence, information-analytical, expert-forensic activities of the special service in the conditions of global inter-bloc confrontation (“Cold War”).

Separately, the scientific activities of the departmental institution of special education – the Higher Courses of the KGB of the USSR in Kyiv, the growth of their scientific potential, leading research achievements, and the impact on the content of the work of the “perestroika” processes in the USSR are considered. For the first time, the creation and activities in 1967–1971 within the structure of the KGB of the Ukrainian SSR of the 6th Department (research work) are highlighted, which dealt with the problems of counterintelligence

activities and developed “scientific foundations for organizing the fight against the subversive activities of Ukrainian bourgeois nationalists” within the framework of special propaganda measures and counteraction to “ideological sabotage” of foreign nationalist centers, and also developed a draft regulation on the “Scientific Chekist Society”.

This involves involving departmental scientists in the study of the tragic pages of the Soviet period of Ukrainian history, legal support for the rehabilitation process of victims of illegal political repressions, archeographic projects on the history of special services in World War II, on the activities of the OUN and UPA movements, etc.

Key words: state security, history of special services, science, security studies, higher education.

References

- Avdeev Yu. I., 1980. Vsesoyuznoe soveshchanie rukovoditelei pyatikh podrazdelenii organov KGB (mart 1979 g.) i nekotorye aktualnye problemy nauchnykh issledovaniy [All-Union Conference of the Heads of the Fifth Divisions of the KGB (March 1979)]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 20. 54–74. (In Russian).
- Bantishev A., 1991. Kartavtsev V. Pravovye aspekty borby s organizovannoi prestupnostyu [Legal aspects of the fight against organized crime]. *Sbornik KGB SSSR*. № 158–159. 3–8. (In Russian).
- Vakulenko V. K., 1986. Zadachi sovershenstvovaniya uchebno-vospitatelnogo protsessa v svete resheniya XXVII syezda KPSS i ustanovok Vsesoyuznogo soveshchaniya (mai 1986 g.) rukovodyashchego sostava organov i voisk KGB SSSR [The tasks of improving the educational process in light of the decision of the 27-th Congress of the CPSU]. *Sbornik Vysshikh kursov KGB SSSR*. Kiev. № 14. 3–15. (In Russian).
- Viedenieiev D. V., 2003. Bukin V. P. *Spetsialni sluzhby v istorii Ukrainy* [Special services in the history of the Ukrainian state]: navch.-metod. posib. Kyiv. (In Ukrainian).
- Viedenieiev D., 2010. Pylypchuk V. H., Sidak V. S., Topolenko V. K. *Istoriia rozvidky ta kontrrozvidky v Ukraini* [History of intelligence and counterintelligence in Ukraine]. Kurs lektsii. Kyiv. Chastyna 2. (In Ukrainian).
- Viedenieiev D. V., 2011. Skulysh Ye. D., Chuhaievskiy V. A. Stanovlennia vyshchoho navchalnoho zakladu natsionalnoi spetssluzhby [The formation of a higher educational institution of the national intelligence service]. *Do 20-yi richnytsi vid dnia stvorennia. Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii SBU*. № 39. 231–239. (In Ukrainian).
- Viedenieiev D., 2020. Diialnist pidrozdilu KDB Ukrainy RSR z protydyi “ideolohichnoi dyversii” (1960-ti – 1980-ti rr.) [Activities of the KGB unit of the Ukrainian SSR to counter “ideological sabotage”]. *Piati Cherevanivski naukovy chytannia (na poshanu profesora A. S. Cherevania: zbirnyk naukovykh statei*. Vyp. V. Poltava. 77–88. (In Ukrainian).
- Vronska T., 2011, Liaskovska S. Kariera I. Bytnevskoho v konteksti istorii spetssluzhb radianskoi Ukrainy [The career of I. Bytnevsky in the context of the history of the special services of Soviet Ukraine]. *3 arkhiviv VUChK–HPU–NKVD*. № 2. 207–236. (In Ukrainian).
- Vronska T., 2013, Liaskovska S. Systema pidhotovky kadriv orhaniv derzhavnoi bezpeky u roky Velykoi Vitchyzniansoi viiny [The system of training personnel for state security agencies during the Great Patriotic War]. *Kraieznavstvo*. № 3. 111–123. (In Ukrainian).
- Hora I. V., 2002. Kolesnyk V. A. Stanovlennia kryminalistychnykh pidrozdiliv v orhanakh derzhavnoi bezpeky Ukrainy (istorychna rozvidka) [Formation of forensic units in the state security bodies of Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii SB Ukrainy*. № 5. 147–155. (In Ukrainian).
- Dmitriev V. M., 1988. Grechko B. A. Vozmozhnye podkhody k dalneishemu sovershenstvovaniyu uchebnogo protsessa na Visshikh kursakh KGB SSSR v sovremennikh usloviyakh [Possible approaches to further improving the educational process at the Higher Courses of the KGB of the USSR]. *Sbornik Vysshikh kursov KGB SSSR*. Kiev. № 18. 3–19. (In Russian).
- Eroshin V. P., 1982. *Aktualnye voprosy sovershenstvovaniya organizatsii uchebnogo protsessa i nauchno-issledovatel'skoi raboty v kontrrazvedivatelnom vuze* [Current issues of improving the organization of the educational process and research work in a counterintelligence university]. Moscow. (In Russian).
- Ishchuk O., 2009. Uzahalnennia orhanamy KDB URSS dosvidu borotby z pidpilliam OUN ta UPA [Generalization of the experience of the KGB of the Ukrainian SSR in the fight against the underground of the OUN and the UPA]: do stvorennia vidomchoi tematychnoi kolektsii arkhivnykh dokumentiv (1959–1964 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*. № 1 (32). 87–119. (In Ukrainian).
- Ivanchenko I. G., 1976. *Borba organov i voisk gosudarstvennoi bezopasnosti s basmachestvom v Turkestane* [The fight of state security agencies and troops against the Basmachi in Turkestan]. Moscow. (In Russian).

- Karpushin M. P., 1970. Kozichev M. A. O povishenii effektivnosti nauchnikh issledovaniy v Vysshej Krasnoznamennoj shkole KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo [On improving the efficiency of scientific research at the Higher Red Banner School of the KGB of the USSR named after F. E. Dzerzhinsky]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 1. 42–54. (In Russian).
- Kirpichenko V., 1982. Podgornov L. Iz opyta organizatsii nauchnikh issledovaniy vo vneshnei razvedke [From the experience of organizing scientific research in foreign intelligence]. *Sbornik KGB SSSR*. № 94. 20–23. (In Russian).
- Kravtsov V., 1983. O podgotovke nauchnikh i nauchno-pedagogicheskikh kadrov v KGB SSSR [On the training of scientific and scientific-pedagogical personnel in the KGB of the USSR]. *Sbornik KGB SSSR*. № 98. 79–86. (In Russian).
- Krikun S. I., 1977. Chepulchenko A. M., Nashe uchebnoe zavedenie [Our educational institution.]. *Sbornik Vysshih kursov KGB SSSR*. Kiev. № 1. 38–51. (In Russian).
- Kriminalistika*. Spetsializirovannii kurs [Forensics. Specialized course]. Uchebnik, 1987. Moscow. (In Russian).
- Lisov O. S., 2015. Diialnist radianskykh spetssluzhb v Ukraini u 1945–1991 rr. [Activities of Soviet special services in Ukraine in 1945–1991]: novitnia vitchyzniana istoriografii. *Voienno-istorychnyi visnyk*. Vyp. 4 (18). 48–54. (In Ukrainian).
- Lisov O. S., 2017. Novitnia vitchyzniana istoriografii stvorennia ta diialnosti rozvidky na kontrozvidky Ukrainy u 1917–1991 rokakh [The latest domestic historiography of the creation and activities of intelligence and counterintelligence of Ukraine in 1917–1991]. Dys. ... kand. istor. nauk. 20. 02. 22. Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy. (In Ukrainian).
- Malikov V., 1991. Otrushko V. V soyuze s naukoi [In alliance with science]. *Sbornik KGB SSSR*. № 158–159. 53–56. (In Russian).
- Pipiya G. V., 1975. Frolov A. P., Shiverskii A. A. *Osnovy analiticheskoi raboty v sovetskoj kontrrazvedke* [Fundamentals of analytical work in Soviet counterintelligence]. Moscow. (In Russian).
- Smirnov Ye., 1969. O postanovke nauchno-issledovatel'skoi raboty v organakh gosudarstvennoi bezopasnosti Ukrainy [On the organization of scientific research work in the state security agencies of Ukraine]. *Sbornik KGB pri SM SSSR*. № 2. 61–64 (In Russian).
- Startsev Yu. N., 1972. Nekotore voprosy vliyaniya nauchno-tekhnicheskoi revolyutsii na kontrrazvedivatel'nuyu deyatelnost organov KGB [Some issues of the influence of the scientific and technological revolution on the counterintelligence activities of the KGB]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 5. 109–120. (In Russian).
- Fedorchuk V., 1972. Borba s vrazhdebnoi deyatelnostyu natsionalistov – vazhneishaya zadacha organov gosbezopasnosti [Combating hostile activities of nationalists is the most important task of state security agencies]. *Sbornik KGB*. № 2. 24–36. (In Russian).
- Chichulin N. A., 1989. Vliyanie nauchno-tekhnicheskoi revolyutsii na sovershenstvovanie truda pri provedenii analiticheskikh issledovaniy v sovremennoi kontrrazvedke [The impact of the scientific and technological revolution on the improvement of work in conducting analytical research in modern counterintelligence]. *Trudy Vysshej Krasnoznamennoj shkoly KGB SSSR im. F. E. Dzerzhinskogo*. № 44. 183–194. (In Russian).

Дата надходження статті: 27.09.2025

Дата прийняття статті: 22.10.2025

Опубліковано: 10.12.2025